

1

Streekverbetering in perspectief

Wat is streekverbetering?

‘Er woonden veel kleine prutsboertjes met een klein beetje land. Dus die moesten zoveel mogelijk weg’. De geschiedenis kent verschillende wegen om haar verhaal levend te houden. Eén daarvan is de mondelinge overlevering. De geciteerde uitspraak is in 2000 opgetekend uit de mond van een voormalige landbouwvoorlichter die door zijn 14-jarige kleinzoon werd geïnterviewd.¹ De voorlichter was ongeveer veertig jaar eerder nauw betrokken geweest bij de streekverbetering ‘Slagharen-Schuinesloot’. Zijn uitspraak is een nogal onomfloerste beschrijving van het doel van ruilverkaveling en streekverbetering in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw: de verheffing van de ‘prutsboertjes’ naar een volwaardige sociale positie in de Nederlandse samenleving.

De term streekverbetering is in vergetelheid geraakt. In de periode 1956-1970 verwees die naar een programma waarin de overheid zich ten doel stelde de sociaal-economische ontwikkeling in vertraagd groeiende agrarische streken te stimuleren. Het wilde boeren in achtergebleven landbouwgebieden uitzicht geven op een redelijk inkomen, vergelijkbaar met dat van werknemers in de industrie. De meeste streekverbeteringsprojecten werden uitgevoerd op de arme zandgronden, in de komgrondengebieden nabij de grote rivieren en in de sociaal geïsoleerde zeekeigebieden van zuidwestelijk Nederland. Het beleid richtte zich aanvankelijk vooral op kleine boeren die in de jaren vijftig in vrijwel alle Europese landen voor de overheid een probleem vormden.² Maar niet alleen op hen, want wanneer een streek geselecteerd was, probeerde de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD), die verantwoordelijk was voor de uitvoering van het programma, alle boeren erbij te betrekken. En ook hun gezinsleden, want meestal waren de landbouwbedrijven gezinsbedrijven waar de vrouw in drukke tijd meewerkte en de oudste zoon vaak de aangewezen opvolger was.

Het streekverbeteringsprogramma omvatte bedrijfstechnische, huishoudelijke en sociaal-agrarische voorlichting aan boerengezinnen. Naast rationalisa-

¹ Archief NAHI Groningen, Archief ‘Streekverbetering’ doos 1, ‘T. Kosse, Wat is streekverbetering en ruilverkaveling. Toegespitst op Slagharen-Schuinesloot (werkstuk)’.

² Zie in dit verband ook: *Documenten van de Landbouwconferentie*.

tie van de bedrijfsvoering door een verhoging van de productiviteit per man streefde de RLVD ook vooruitgang van het welzijn in de agrarische gezinnen na. Landbouwvoorlichters, huishoudconsulentes en agrarisch-sociale voorlichters moedigden de bevolking gedurende een aantal jaren aan zich via cursussen, tentoonstellingen, lezingen en praktische individuele raadgevingen zich aan de moderne ontwikkelingen in Nederland aan te passen. De integratie van de drie verschillende voorlichtingsvormen maakte het programma uniek. Nooit eerder was geprobeerd boeren en hun gezinnen via een dergelijke integrale benadering in een betere sociaal-economische positie te loodsen. Het mes sneed daarbij aan twee kanten: enerzijds konden de gezinnen zich verheugen in een grotere welvaart en anderzijds versterkte de overheid het economische gewicht van de landbouwsector voor de nationale economie.

De streekverbetering was onderdeel van het landbouwstructuurbeleid van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening (kortweg ministerie van Landbouw).

Streekverbetering 'Someren-Lierop': het ministerie van Landbouw probeerde ruilverkaveling en streekverbetering op elkaar af te stemmen.

Het voorlichtingsprogramma werd in veel gevallen uitgevoerd vlak na een ruilverkaveling, omdat dit het meest geschikte moment was boeren in aanraking te brengen met moderne productietechnieken.

Tijdens ruilverkavelingen werd versnipperd landbezit herverdeeld in grotere percelen die boeren efficiënter konden bewerken. Na de invoering van een nieuwe ruilverkavelingswet in 1954 vond het ministerie van Landbouw een streekverbeteringsprogramma noodzakelijk. De nieuwe wet voorzag namelijk, behalve in de herverdeling van grond, ook in de aanbesteding van grote infrastructurele projecten (bruggenaanleg, verharding van wegen, verlegging van waterlopen, aanleg van elektriciteits- en waterleidingnetten). Er waren dus grote sommen geld mee gemoeid. Het ministerie van Landbouw vreesde dat de hoge investeringskosten in streken waar de bedrijfsvoering van boeren nog tamelijk achterlijk was, te weinig rendement zouden opleveren.³ Daarom intensiver-

³ Van den Bergh, *Verdeeld land*; Bieleman, 'Van ruilverkaveling naar landinrichting', 46-63.

de het de voorlichting in die streken.

Wat het streekverbeteringsprogramma bijzonder maakte, was de poging om boerengezinnen een moderne levensstijl aan te meten. De voorlichters probeerden de traditioneel georiënteerde gezinnen in contact te brengen met de moderne waarden en normen van de Nederlandse samenleving. Dit moest niet alleen een positief effect hebben op de bedrijfsvoering, maar ook voorkomen dat de kinderen opgesloten raakten in een traditionele levensstijl waarin zij hun toekomst slechts konden voorstellen als een voortzetting van het (vaak onrendabele) ouderlijk bedrijf. In deze betekenis is het streekverbeteringsprogramma een vorm van sociale planning door de overheid geweest.

Drie vormen van voorlichting

De voorlichting, die het belangrijkste instrument van de overheid in de streekverbetering was, richtte zich op drie zaken, namelijk op bedrijfstechnisch-economische, huishoudelijke en sociale ontwikkeling. De bedrijfstechnische en bedrijfseconomische voorlichting behandelde alle zaken die met de uitvoering van het boerenbedrijf te maken hadden. Ze bouwde voort op de activiteiten van de rijkslandbouwconsulenten (voorheen landbouwlerearen), zoals die al enkele decennia werden uitgevoerd.⁴ De voorlichting varieerde van adviezen over het bijhouden van een bedrijfsboekhouding tot onderricht over de wijze waarop de bievelden het best gewied konden worden. De voorlichters kozen de onderwerpen al naar gelang de lokale wensen en problemen. Het eindverslag van de streekverbetering 'Maas en Waal-west' noemde bijvoorbeeld op landbouwgebied de volgende onderdelen: demonstratie onkruidbestrijding, veevoedervoorlichting, grondonderzoek, ploegwedstrijden, graslandwedstrijden.⁵ Bij de voorlichting in de veehouderij (rundvee, varkens en pluimvee) stonden vaak fokprogramma's en -cursussen centraal.⁶ In de zuivel werd het hygiënisch melken gepropageerd. Waar de tuinbouw overheerste, zoals in de Utrechtse streekverbetering 'Maarsseveense Plassen', nam de verbetering van de grondstructuur, bijvoorbeeld door gebruik van de toen opkomende tuinturf, een belangrijke plaats in.⁷ In de bedrijfstechnische en economische voorlichting stond dus de rationalisatie van de bedrijfsvoering centraal. Later kreeg die vooral de vorm van adviezen over specialisatie van het bedrijf in één sector. Doel was de productie per arbeidskracht dusdanig te verhogen dat niet alleen een vergelijkbaar inkomen met elders kon worden verdiend, maar ook voldoende vrije tijd voor sociale activiteiten overbleef. Daarom streefde het ministerie van Landbouw naar een optimale benutting van de op de bedrijven aanwezige arbeidskracht.

⁴ Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst*, 30-35.

⁵ *Tussen Maas en Waal*, 13-16.

⁶ Zie bijvoorbeeld: *Streekverbetering Haarle*.

⁷ *Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen*; Karel, 'De turfstrooisindustrie', 39-103.

De huishoudelijke voorlichting richtte zich op boerinnen. Ook deze bouwde voort op de ervaringen die al voor de Tweede Wereldoorlog waren opgedaan.⁸ De voorlichtsters stelden zich ten doel de efficiëntie in het huishouden te verhogen.⁹ De vrijgekomen tijd kon de huisvrouw-boerin besteden in het boerenbedrijf, als hulpkracht van haar man. Inhuren van arbeiders werd daardoor overbodig. In dat opzicht sloot deze voorlichting aan bij de doelstelling het gebruik van de aanwezige arbeidskracht op het boerengezinsbedrijf te optimaliseren. Behalve adviezen over huishoudelijke werkzaamheden, omvatte de voorlichting ook zaken als de inrichting van de woning. Ook hier bepaalden de lokale omstandigheden de aard van de cursussen en adviezen. In de Drentse streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphooorn' stonden bijvoorbeeld de volgende thema's op het programma: kookcursussen, tuinieren, gebruik van diepvrieskluizen, huishoudboekhouding, inrichting van de woning en gebruik van moderne huishoudelijke voorzieningen (wasmachines, elektrische kooktoestellen).¹⁰ Vooral de woninginrichting kreeg veel aandacht, omdat de ruilverkaveling de bouw van nieuwe boerderijen buiten het dorp bevorderde. Op verschillende plekken werden voorbeeldobjecten ingericht door de huishoudelijke voorlichtsters, die door tussenkomst van de centrale landbouworganisaties en de aan hen gelieerde vrouwenorganisaties waren aangesteld. Een boerengezin kon met financiële steun van de lokale streekverbeteringscommissie een onderdeel in huis (douche, eetkamer, woonkeuken, spoelplaats, slaapkamer) modelmatig laten renoveren. Het moest zijn huis dan wel aan belangstellenden laten zien. Zo beschrijft het eindverslag van de streekverbetering 'Elsloo' de voorlichtingswoning van de familie De Boer: 'De te kleine bouwvallige woning werd totaal verbouwd. In de nieuwe woning zijn alle ruimten benut. Veel bergruimte is gevonden in de schuine wanden op de slaapkamers. Met de verschuifbare wand tussen zitkamer, eetkamer en keuken wordt extra woonruimte verkregen. Bij een bezoek aan de voorlichtingswoning is steeds getracht ook ander objecten te laten zien, om zodoende meerdere mogelijkheden te kunnen tonen'.¹¹ De huishoudelijke voorlichting richtte zich in de eerste plaats op het huishouden zelf, maar er kwamen ook thema's aan bod die bijvoorbeeld met de opvoeding te maken hadden.

De agrarisch-sociale voorlichting was, in tegenstelling tot de bedrijfstech-nische en huishoudelijke, nieuw. Zij wilde de boerengezinnen bewust maken van de samenleving waarin ze leefden. Zo bespraken de agrarisch-sociale voorlichters in sommige streekverbeteringen de politieke plannen van de centrale en lokale overheid voor de regio. Maar in de praktijk richtten zij

⁸ Zie ook: Van der Burg, *Een half miljoen boerinnen in de klas*; Van der Burg, 'Geen tweede boer'.

⁹ Van Lierop, 'Het streekverbeteringsplan', 957.

¹⁰ *Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphooorn*, 42-47.

¹¹ *Eindverslag streekverbetering Elsloo*, 21.

zich vooral op gezinsvraagstukken. De voorlichting ging onder andere over beroepskeuze van de kinderen, bedrijfsbeëindiging, bedrijfsopvolging en erfrecht.¹² De agrarisch-sociale voorlichting kan zonder meer beschouwd worden als een rurale variant van het in de jaren vijftig opkomende sociaal-culturele werk, niet in de laatste plaats omdat groepsvoorlichting een belangrijke plaats innam. Het is echter onjuist streekverbetering gelijk te stellen met wat men toen de ‘bestrijding van onmaatschappelijkheid’ noemde. Resocialisatie van asociale gezinnen behoorde tot de taken van het ministerie van Maatschappelijk Werk. Op het ministerie van Landbouw wilde de ambtelijke top juist voorkomen dat streekverbetering in verband zou worden gebracht met deze onmaatschappelijkheid.¹³ Vandaar dat het ministerie de uitvoering van de agrarisch-sociale voorlichting zelf regisseerde. Omdat deze vorm van voorlichting diep in de levensbeschouwelijke wereld van de gezinnen doordrong, was de daadwerkelijke uitvoering in het verzuilde Nederland een taak van de boeren- en landarbeidersorganisaties. Vragen over gezinsplanning waren bijvoorbeeld in sommige gebieden taboe. Als ze al ter sprake kwamen dan bij voorkeur onder geloofsgenoten. Daarom voerden deze verzuilde particuliere organisaties in dit geval het overheidsbeleid uit.

Het ministerie van Landbouw initieerde het streekverbeteringsbeleid en liet het uitvoeren en coördineren door de RLVD, die dus delen daarvan uitbesteedde aan de standsorganisaties. De boerenorganisaties kozen uit de lokale bevolking boeren en boerinnen, die voor hen zitting namen in de streekverbeteringscommissies. Deze commissies, waarvan de regionale rijkslandbouwconsulenten ambtelijk secretaris waren, stelden het streekverbeteringsplan op, maakten jaar- en eindverslagen en stuurden de subcommissies aan. Tot die laatste behoorden altijd een commissie huishoudelijke voorlichting, waarin vertegenwoordigers van de boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties zitting hadden, en een commissie agrarisch-sociale voorlichting, waarin ook plattelandsjongeren deelnamen. Behalve deze commissies waren er ook werkgroepen met speciale taken, zoals veehouderij of graslandverbetering. Plaatselijke notabelen (bankiers, directeuren van landbouwcoöperaties) kregen soms een adviserende functie. In de streekverbetering ‘Borger’ trok de streekverbeteringscommissie ook de schoolhoofden als adviseurs aan. Deze organisatievorm laat zien dat het uitdrukkelijk de bedoeling was de bevolking actief te betrekken bij de opzet van plannen. Streekverbetering gebeurde op vrijwillige basis. Overheid en standsorganisaties dwongen de boeren niet het programma uit te voeren.

¹² Helder, *De houding van de boeren in Bergeyk*.

¹³ Zie voor regionaal sociaal beleid van het ministerie: *Inventaris van het archief van het ministerie van Maatschappelijk Werk (1912, 1937-) 1952-1965 (-1974)*.

Kaart 1.1 Spreidingskaart met streekverbeteringen, 1956-1970

De grootte van de cirkel geeft een indicatie van het verschil in grootte van de streekverbeteringen. Zie voor lijst van streekverbeteringen bijlage A.

Het streekverbeteringsprogramma werd tussen 1956 en 1970 uiteindelijk in 132 streken uitgevoerd (zie kaart 1). Wat betreft aantal boerderijen en omvang van oppervlakte verschilden de streekverbeteringen sterk. De meeste projecten bevonden zich op de zandgronden van oostelijk en zuidelijk Nederland. Bovendien lagen veel streken in de komgrondegebieden nabij de grote rivieren. Het waren streken waar over het algemeen het kleine gemengde bedrijf overheerste. Het ministerie van Landbouw voorzag in de jaren vijftig en zestig dat dit type bedrijf in de toekomst onrendabel zou zijn. Behalve deze gebieden werden ook enkele tuinbouwgebieden in de loop van de tijd aangewezen als streekverbetering.

Landbouwstructuurbeleid en sociale planning

De aanwijzing van agrarische streekverbeteringsgebieden paste zowel in het landbouwstructuurbeleid als in het algemene naoorlogse economische beleid van de regering. Dat laatste kenmerkte zich onder andere door een bevordering van de regionale industrialisatie. Als gevolg daarvan moesten landarbeiders in de zogenaamde ontwikkelingsgebieden omgeschoold worden voor het werk in de fabriek.¹⁴ Het ministerie van Maatschappelijk Werk ontwikkelde een sociaal-maatschappelijk beleid ter vergemakkelijking van de overgang van landarbeid naar fabrieksarbeid. Duidelijk was echter dat niet elk gebied in Nederland baat had bij dit beleid. Er waren regio's waar de landbouw de basis vormde van de economische structuur. Voor de ontwikkeling van nieuwe industrieën waren ze te klein, omdat er onvoldoende gekwalificeerde arbeidskrachten voorhanden waren. Vaak lagen ze ook te ver af van de industriële centra, zodat forensisme geen uitkomst bood. Migratie zou leiden tot een ongewenste leegloop van dorpen. Hier was dus een andere aanpak gewenst. Eén van de mogelijkheden werd de streekverbetering. Door de versterking van de agrarische sector hoopten de beleidsmakers ten minste een deel van de boeren en landarbeiders aan het werk te kunnen houden. Bovendien zou de lokale middenstand baat hebben bij een gezonde landbouwsector. Net als in de ontwikkelingsgebieden stimuleerde de overheid ook in de streekverbeteringsgebieden economische en sociale ontwikkeling. De sociale voorlichting moest de bevolking niet alleen gewillig maken voor verandering, maar degenen die toch moesten afvloeien uit de landbouwsector, ook voorbereiden op een ander bestaan. Streekverbeteringsgebieden waren dus de agrarische tegenhanger van de zich op de industrie oriënterende ontwikkelingsgebieden.

In enkele gevallen overlaptten de verschillende categorieën elkaar. Dat wil zeggen dat een gemeente binnen haar grenzen zowel een streekverbeteringsgebied kon herbergen, als in haar geheel een ontwikkelingsgebied kon zijn. Het Groningse Zuidelijk Westerkwartier kende een dergelijke dubbele status en ook in het ontwikkelingsgebied Zuidoost-Friesland bevonden zich enkele streekverbeteringen. Het voorgaande verklaart deels waarom sommige streekverbeteringsgebieden (abusievelijk) ook wel werden aangeduid als streekontwikkeling ('Texel', 'De Roerstreek') of als streekplangebied ('Maaskant-west'). Overigens zijn er ook gevallen bekend waarin een gebied zich ten onrechte afficheerde als streekverbetering. In het navolgende wordt de term streekverbetering zeer strikt gebruikt, namelijk slechts voor die gebieden die door het ministerie van Landbouw als dusdanig erkend zijn en op grond

¹⁴ De negen ontwikkelingsgebieden waren Zuidwest-Groningen, oostelijk Groningen, oostelijk Friesland, Noordoost-Overijssel, Zuidoost-Drenthe, West-Friesland (NH), zuidwestelijk Noord-Brabant, noordoostelijk Noord-Brabant en Noord-Limburg. Uit: *Literatuur betreffende de ontwikkelingsgebieden*.

daarvan ook steun hebben ontvangen.

Het landbouwstructuurbeleid waarvan het streekverbeteringsprogramma onderdeel was, domineerde sinds 1956 het algemene Nederlandse landbouwbeleid, dat voordien vooral bepaald werd door een prijs- en productiebeleid. Het structuurbeleid moest een gezonde concurrentiepositie van de Nederlandse boeren op de internationale markt voor de lange termijn waarborgen. A. van den Brink, die dat beleid analyseerde, merkt in een studie terecht op dat het zich richtte op de input-zijde van het productieproces, terwijl de markt- en prijspolitiek de output-zijde trachtte te beïnvloeden.¹⁵ De overheidspolitiek richtte zich dus vanaf 1956 vooral op de modernisering en rationalisatie van de landbouwsector in Nederland. Hetzelfde gold in de loop van de jaren zestig voor de EEG. De naam Sicco Mansholt, aanvankelijk minister van Landbouw en vanaf 1958 landbouwcommissaris in Brussel, is er onverbreekelijk mee verbonden.¹⁶ Specialisatie, sanering en rationalisatie waren daarbij de toverwoorden en ruilverkaveling was één van de belangrijkste instrumenten.

Er bestaat geen nota 'Streekverbetering', waarin de doelstellingen van de regering of het ministerie van Landbouw staan opgesomd. Het ontbreken van duidelijk geformuleerde en algemene doelstellingen neemt niet weg dat die achteraf uit de motivatie van de initiatiefnemers wel gereconstrueerd kunnen worden. Er was begin jaren vijftig consensus over de noodzaak van een verhoging van het welzijns- en welvaartspeil van boeren in achtergebleven landbouwstreken tot het niveau van de industriearbeider. De wegen die daartoe moesten leiden waren divers. Ze kunnen in vier subdoelstellingen worden samengevat. In de eerste plaats streefde het ministerie van Landbouw naar een rationalisatie van het boerenbedrijf door ruilverkaveling, naar een vermindering van verschillende soorten productietaken – ook wel ontmenging genoemd – en naar een mechanisering van de productie. Ten tweede wilde het een sanering – in de betekenis van gezond maken – van het kleine boerenbedrijf door schaalvergroting. Tegelijkertijd probeerde het de inzet van de aanwezige arbeidskracht te optimaliseren door afstoting van arbeid uit de sector, bevordering van arbeidsintensievere teelt en regulering van de bedrijfsopvolging. Ten slotte wilde het ministerie bedrijfsinvesteringen vergroten door bankleningen te stimuleren.¹⁷ Deze vier subdoelstellingen waren niet exclusief voor het streekverbeteringsbeleid. Exclusief waren wel de methoden om ze te bereiken, namelijk de streeksgewijze voorlichting en de integrale vorm van voorlichting waarin het gezin een centrale plaats innam.

De voorlichting was in de eerste plaats gericht op een mentaliteitsverande-

¹⁵ Van den Brink, *Structuur in beweging*, 7.

¹⁶ Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak*, 51-73.

¹⁷ Vergelijk: Zuurbier, *De besturing en organisatie*, 57.

ring. Het ministerie van Landbouw verleende de boeren weliswaar soms materiële hulp in de vorm van subsidies, maar die ondersteuning was een middel en geen doel. Doel was het doen en denken van boeren en hun gezinsleden dusdanig te beïnvloeden, dat zij zouden openstaan voor de moderne wereld. Bij de streekverbetering ging het dus niet om zomaar een landbouwprogramma. Het vertegenwoordigde een opvatting die goed paste in de ideeën over planning van de samenleving: naast ruimtelijke ordening was er ook sociale ordening mogelijk. *Social-engineering* noemde men dat aanvankelijk. Deze term maakte opgang rond 1900 en werd toen vooral gebruikt om aan te duiden dat het in industriële ondernemingen van belang was de arbeidsomstandigheden voor de werknemer te optimaliseren.¹⁸ Later verbreedde de inhoud zich naar 'sociale planning', dat wil zeggen naar de betekenis om de mens aan te passen aan de gewenste omstandigheden. Sociale planning kan het best gedefinieerd worden als het complex van beheersings- en besturingsinstrumenten die tot doel hebben sociale veranderingen in de samenleving of delen daarvan in een nagestreefde richting te leiden.¹⁹ Naoorlogse voorbeelden van Nederlandse gebieden waar sociale planning plaatsvond zijn de IJsselmeerpolders (selectie van kolonisten), de ontwikkelingsgebieden waarvan Zuidoost-Drenthe een bekend voorbeeld is (landarbeiders naar fabriek) en de door de Deltawerken opengelegde gebieden (opheffing isolement van dorpen).²⁰ Meestal was het ministerie van Maatschappelijk Werk bij deze projecten betrokken, maar streekverbetering was een specifieke vorm van sociale planning gericht op de agrarische bevolking onder verantwoordelijkheid van het ministerie van Landbouw.²¹

Deze constatering leidt naar de titel van dit boek. Dekt *De maakbare boer* de lading van het streekverbeteringsprogramma? Het begrip *maakbaarheid*, in de zin van sociaal-planologisch denken, kwam pas in de loop van de jaren zeventig op.²² Wanneer er dus iets mee in de jaren vijftig en zestig wordt aangeduid, is er sprake van een anachronisme. Tijdgenoten kenden het begrip immers niet. Toen de term maakbaarheid in de jaren tachtig zijn weg naar het politieke toneel vond, verloor deze zijn aanvankelijk positieve betekenis. De socioloog J.W. Duyvendak en de politicoloog I. de Haan stelden vast dat in liberale kringen het begrip maakbaarheid synoniem werd met een linkse, meer specifiek een sociaal-democratische interventiepolitiek van de overheid.²³ Aanvankelijk associeerde men vooral het beleid van het kabinet-Den Uyl (1973-1977) met deze politiek, maar gaandeweg werd het hele naoorlog-

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: Tolman, *Social engineering*.

¹⁹ Zie ook: Wentink, *Sociale planning in de verzorgingsstaat*, 24.

²⁰ *Gemeenschappen in beweging*, 13-20; Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, 283-286.

²¹ Snel, *De vertaling van wetenschap*.; Snel, 'Sociologen op het land', 237.

²² Zie: Houben e.a., *Maakbaarheid van onze samenleving*.

²³ Duyvendak en De Haan (red.), *Maakbaarheid*, 9-26.

se planmatige denken ermee aangeduid. Er bestond immers in de jaren na de Tweede Wereldoorlog onmiskenbaar een breed (ook door liberalen) gedragen maakbaarheidsideaal. Een wetenschappelijke elite van economen, ingenieurs en sociologen wilde de moderne (post)-industriële samenleving planmatig vorm gaan geven. Zij kon daarbij inspiratie opdoen bij de van oorsprong Duitse socioloog Karl Mannheim die, gevlucht voor het nationaal-socialisme, in Engeland zijn geloof in de heilzame functie van de staat hervond. In *Man and Society* schetste hij de taken die voor de wetenschappelijke functionarissen waren weggelegd om de samenleving op een planmatige wijze vorm te geven.²⁴ Mannheims denken symboliseerde het optimisme dat ook onder Nederlandse sociologen leefde over de mate waarin zij de bevolking in een door hen gewenste richting konden sturen.

Het streekverbeteringsprogramma moet geplaatst worden tegen de hiervoor geschetste achtergrond van dat sociaal planmatige denken. Omdat het behalve een technische ook een ideologische component kende, analyseert men het tegenwoordig in termen van maakbaarheid. De titel van dit boek verwijst daarnaar: overheid en standsorganisaties wilden de boer niet alleen in zijn technische kunnen aanpassen aan de moderne naoorlogse omstandigheden, maar ook in zijn sociale hoedanigheid. In het kielzog daarvan sleutelden ze ook aan zijn gezin. De aan de Wageningse Landbouwhogeschool verbonden sociologen ontwierpen achter hun schrijftafels de blauwdruk van het ideale boerengezin. Zij werden daarin voorgedaan door de hoogleraar E.W. Hofstee die zijn *modern-dynamische cultuurpatroon* propageerde. Deze theorie trachtte de overgang van een traditioneel ambachtelijke naar een modern industriële samenleving te beschrijven en te analyseren. Hofstee paste dit model ook toe op de agrarische sector. Hij en zijn medewerkers vonden er de legitimatie voor een toegepaste sociologie, die de hiervoor geschetste mentaliteitsverandering moest bewerkstelligen. In die zin geloofden zij in de 'maakbaarheid' van de boer.

Historiografie van de streekverbetering

Op grond van het voorgaande kan het streekverbeteringsprogramma gedefinieerd worden als een door het ministerie van Landbouw via streeksgewijze voorlichting nagestreefde beïnvloeding van de handel- en denkwijze van kleine boeren met als doel de welvaart en welzijnssituatie van deze boeren en hun gezinnen in overeenstemming te brengen met normen die voor industriearbeiders golden. De meest voor de hand liggende vragen zijn: Welke rol heeft het streekverbeteringsprogramma in het landbouwstructuurbeleid gespeeld? Was het programma effectief? Waarom werd het beëindigd? Deze vragen zullen in dit boek worden beantwoord, maar ze vormen niet de kern

²⁴ Mannheim, *Man and society in an age of reconstruction*.

van het verhaal. Hier gaat de interesse vooral uit naar de wisselwerking tussen theorie en praktijk en de wijze waarop de door de Wageningse sociologen ontwikkelde ideeën over de modernisering van het boerenleven effectief gemaakt werden in de streekverbeteringsgebieden. De theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon herbergde namelijk een dwingende moderniseringstheorie. Boeren *moesten* zich aanpassen aan de nieuwe wereld, als zij wilden voorkomen dat hun bedrijf zou verdwijnen. Streekverbetering was de praktische uitvoering van deze theoretische veronderstelling.

De geschiedschrijving over de landbouw na de Tweede Wereldoorlog is summier, waardoor ook de literatuur over de streekverbetering zeer schaars is. Het in 1992 verschenen boek *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* van J. Bieleman, houdt precies op waar dit boek begint. Bieleman koos het jaar niet zonder reden. In zijn visie heeft zich na 1950 een haast revolutionaire ontwikkeling voorgedaan die een nieuwe epoeche in de geschiedenis van de landbouw inluidde.²⁵ In zijn nawoord schreef hij dat de Nederlandse landbouw zich na 1950 tot de meest productieve van Europa ontwikkelde, niet in de laatste plaats doordat het typisch Nederlandse drieluik 'onderzoek-voorlichting-onderwijs' (OVO) in de landbouw op zo'n hoog plan kwam te staan.²⁶ Aspecten van die snelle ontwikkeling zijn later door hem en P. Priester uitgewerkt in het derde deel van de serie *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* dat over landbouw en voeding gaat.²⁷

Het burgerlijke gezin in de jaren vijftig. Ook het boerengezin moest aan dit ideaalbeeld worden aangepast.

Ook in de literatuur over de geschiedenis van de katholieke en christelijke boerenorganisaties, met name een vier-tal wetenschappelijk verantwoorde gedenkboeken, neemt het streekverbeteringsprogramma geen prominente plaats in.²⁸ R. van der Woude, die de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTB) beschreef, heeft er nog de meeste aandacht voor.

²⁵ Bieleman, 'G. Minderhoud en de Nederlandse landbouw', ix.

²⁶ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 355.

²⁷ Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, 11-233. Zie ook: Kooij, 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', 1-26.

²⁸ Smits, *Boeren met beleid*; Korsten, *Standhouden door veranderingen*; Duffhues, *Voor een betere toekomst*; Van der Woude, *Op goede gronden*.

Toch zijn deze boeken voor de bestudering van de streekverbetering van belang. T. Duffhues legt bijvoorbeeld in zijn boek over de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) de nadruk op de instandhouding van het gezinsbedrijf. Hij beschrijft dat proces als het balanceren van de confessionele organisaties tussen de wens van economische en technologische vooruitgang enerzijds en het streven naar behoud van zoveel mogelijk gezinsbedrijven anderzijds.²⁹ De genoemde studies geven op deze wijze een beter inzicht in de visie van de verschillende standsorganisaties op de streekverbeteringsproblematiek en op de instandhouding van de traditionele gezinsideologie onder boeren. Wat dat betreft is het jammer dat een recente studie over de algemene boerenbond, het Koninklijk Nederlands Landbouw-comité (KNLC), ontbreekt.

Van den Brink stelde zich in zijn hiervoor aangehaalde studie ten doel inzicht te krijgen in het politieke besluitvormingsproces met betrekking tot het landbouwstructuurbeleid in de periode 1945-1985, waarbij hij overigens slechts een deel van dat structuurbeleid onder de loep nam.³⁰ De voor deze studie zo belangrijke trits 'onderzoek-voor-lichting-onderwijs' blijft in zijn studie buiten beschouwing. Toch bevat deze voor een onderzoek naar de streekverbetering waardevolle achtergrondinformatie, niet in de laatste plaats omdat de streekverbetering zelf onderdeel was van het landbouwstructuurbeleid in de jaren vijftig en zestig. Aspecten van 'onderzoek-voorlichting-onderwijs' komen wel aan bod in het boek *Geen tweede boer* van M. van der Burg, die de landbouwmodernisering en het onderwijs aan Nederlandse plattelandsvrouwen in de periode 1863-1968 bestudeerde.³¹ De streekverbetering komt slechts zijdelings ter sprake, maar het algemene onderwijs en de culturele ontplooiing door en voor plattelandsvrouwen, die hun stempel hebben gedrukt op de streekverbeteringen, worden ruimschoots beschreven. Het boek toont aan dat de sociaal-culturele veranderingen op het platteland in het algemeen en in de landbouw in het bijzonder slechts goed belicht kunnen worden als er ook aandacht voor de rol van de vrouw is. De titel van dit boek *De maakbare boer* dient dan ook als een allegorie te worden opgevat die tevens verwijst naar de boerin en het boerengezin.

Literatuur die de streekverbetering behandelt vanuit historisch perspectief, is dus schaars. Eigenlijk is er slechts één hoofdstuk in G. Andela's proefschrift *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk* aan gewijd.³² Het boek geeft een boeiend overzicht van de vele aspecten die met de ruilverkaveling samenhangen. Andela beschrijft niet alleen de historische gebeurtenissen, maar laat ook aspecten aan bod komen als landschapsarchitectuur. Zij ziet de streekverbetering

²⁹ Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 365.

³⁰ Van den Brink, *Structuur in beweging*.

³¹ Van der Burg, *Geen tweede boer*.

³² Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 126-151.

als een beschavingsoffensief op het platteland, met het doel het boerengezinnen een nieuwe levensstijl aan te leren. Toch is er in haar behandeling van de streekverbeteringsproblematiek een belangrijke omissie. Zij gaat vrijwel volledig voorbij aan de sociologische ideeën die aan de streekverbetering ten grondslag lagen.³³ Juist het ontstaan en de ontwikkeling van die ideeën en de daaruit voortvloeiende moderniseringstheorie vormen in deze studie over streekverbetering het uitgangspunt bij het analyseren van het gevoerde beleid.

Vraagstelling

Het voorgaande verduidelijkt dat mijn interesse vooral uitgaat naar de betekenis van de moderniseringstheorie in de landbouw en naar de effectiviteit daarvan.³⁴ Door mij te beperken tot het streekverbeteringsprogramma wordt het mogelijk effecten van de naoorlogse modernisering concreet te toetsen op een betrekkelijk klein toepassingsgebied.

Deze overwegingen leiden tot de volgende twee vragen die in dit boek centraal staan.

- Welke invloed heeft de moderniseringstheorie van de Wageningse sociologen, zoals verwoord in de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon, gehad bij de politieke keuzes en de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma?
- In hoeverre is het streekverbeteringsprogramma als onderdeel van het landbouwstructuurbeleid in zijn landbouwkundige en sociale aspecten effectief geweest?

Beide vragen laten één aspect buiten beschouwing, namelijk dat van de relevantie van het onderzoek. De oorsprong van dit boek is mede gelegen in de actuele discussie over de plattelandsvernieuwing. Net als ongeveer veertig jaar geleden streeft de overheid tegenwoordig naar een revitalisering van het platteland. De geschiedenis herhaalt zich niet, maar mogelijk zijn er wel verbanden tussen de plattelandsvernieuwing toen en nu. De relatie tussen beide kan slechts begrepen worden als de moderniseringsgedachte zowel in een eigentijds, als een historisch perspectief geplaatst wordt. Daarom is er een derde vraag die beantwoord moet worden.

- Welke betekenis heeft het streekverbeteringsprogramma vanuit het perspectief van de huidige plattelandsvernieuwing?

Deze laatste vraag zal in de slotbeschouwing worden beantwoord.

Opzet van het onderzoek

Het onderzoek naar de relatie tussen de moderniseringstheorie en het streekverbeteringsprogramma is opgezet in de vorm van een drieluik. De

³³ Karel, 'Gerrie Andela: Kneedbaar landschap, kneedbaar volk [recensie]', 99-101.

³⁴ Zie ook: Karel, 'De illusie van het maakbare platteland', 65-98.

problematiek kan namelijk op drie niveaus of in drie velden worden bestudeerd. In de eerste plaats is er sprake van een wetenschappelijk en ideologisch niveau. De ideeën die achter de streekverbetering schuilden, kwamen niet uit de lucht vallen, maar werden door sociologen ontwikkeld en getoetst. Het tweede niveau behandelt de politieke besluitvorming over de streekverbetering die in belangrijke mate op het ministerie van Landbouw plaatsvond. Tot slot is er nog de uitvoering van de streekverbetering op het lokale niveau. Politieke besluitvorming en wetenschappelijke ideeën kwamen hier samen. De drie niveaus of velden bevonden zich niet per definitie in een hiërarchische situatie. De drie velden kenden, naast wederzijdse beïnvloeding, ook autonome ontwikkelingen.

Voor de wetenschappelijke en ideologische basis zijn vooral de afdeling Sociologie en Sociografie onder leiding van E.W. Hofstee en later ook de afdeling Voorlichtingskunde van A.W. van den Ban van de Landbouwhogeschool te Wageningen van belang geweest. Beide afdelingen hebben veel van de ideeën en theorieën ontwikkeld die de voorlichters in de streekverbeteringen in praktijk brachten. Zij namen als uitgangspunt het bestaan van een traditioneel tegenover een modern cultuurpatroon op het platteland, waarbij ze vooral zochten naar de aard van dat moderne cultuurpatroon en de wijze waarop traditionele boeren via 'sociaal-pedagogische' beïnvloeding er toe aangezet konden worden zich dat moderne patroon eigen te maken. Ook andere universiteiten mengden zich – meer in de marge – in de discussie over de streekverbeteringsmodellen. Zo deed de vakgroep sociologie van de Vrije Universiteit onder leiding van de hoogleraar G. Kuiper Hzn. enkele evaluatieonderzoeken en onderzocht de Groningse socioloog C.D. Saal onderwerpen op sociologisch-landbouwkundig terrein. Zij zijn echter in belangrijke mate beïnvloed door de ideeën van de Wageningers. Voor het onderhavige onderzoek is vooral van belang na te gaan op welke binnenlandse en buitenlandse theorieën deze onderzoekers zich baseerden. Hierbij mag niet uit het oog verloren worden dat hun theorievorming niet gevrijwaard was van een politieke en ideologische invloed. Hofstee moet beschouwd worden als uitgesproken voorstander van de ontwikkeling van een moderne verzorgingsstaat. Hij behoorde tot een groep van wetenschappers en politici die in de naoorlogse West-Europese landen grote invloed hebben gehad op het gevoerde beleid. In die zin kan hij gezien worden als een voorbeeld van de 'maakbaarheidsideologen'.

Het landelijke organisatorische en politieke niveau schiep de voorwaarden voor de lokale uitvoering van de streekverbetering. De Cultuurtechnische Dienst (aanvankelijk Centrale Cultuurtechnische Commissie), die betrekkelijk zelfstandig opereerde, organiseerde de daaraan voorafgaande ruilverkave-

lingen.³⁵ Het apparaat dat daarna de streekverbetering uitvoerde, omvatte een reeks overheids-, semi-overheids- en particuliere instellingen, soms met vertakkingen naar het lokale niveau. De belangrijkste daarvan was de RLVD, onderdeel van het ministerie van Landbouw. Deze dienst was de spin in het web en wees bijvoorbeeld de gelden toe aan de standsorganisaties om specifieke voorlichtingsprojecten in het kader van de streekverbetering uit te voeren. De dienst was opgebouwd uit de verschillende regionale rijkslandbouwconsulentschappen, waar de landbouwkundige voorlichters en hun assistenten in dienst waren. De rijkslandbouwconsulenten, die aan het hoofd stonden van de consulentschappen, waren de belangrijkste ambtelijke schakel in het proces. Zij zorgden ervoor dat aanvragen voor streekverbetering, via de Provinciale Voorlichtingsraden, terechtkwamen bij de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad (samengesteld uit afgevaardigden van overheid en standsorganisaties). Die stelde niet alleen de richtlijnen op voor de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma, maar adviseerde de minister ook bij het aanwijzen van streekverbeteringsgebieden.

Net als de RLVD vervulden de standsorganisaties – het KNLC, NCBTB en de Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond (KNBTB) – een essentiële rol in de streekverbeteringen. Ook voor landarbeidersorganisaties van het Nederlandse Verbond van Vakverenigingen (NVV), het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (CNV) en het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) was een bescheiden taak weggelegd. Boeren- en landarbeidersorganisaties verzorgden de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting. De kosten daarvan werden overigens grotendeels door het ministerie van Landbouw betaald. Verder zaten zij in de lokale streekcommissies.

De standsorganisaties maakten gebruik van de diensten van de Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP). In het bestuur van deze in 1935 opgerichte organisatie zaten het ministerie van Landbouw, de standsorganisaties en kruisverenigingen.³⁶ De uitvoering van de huishoudelijke voorlichting in de streekverbeteringen lag deels in handen van deze stichting die dus opereerde in opdracht van de standsorganisaties en de hieraan verbonden boerinnenorganisaties. Voor zover het adviezen over woninginrichting betrof, verleende ook de Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek (SLO) te Wageningen haar medewerking.

De centrale landbouworganisaties hebben na de oorlog een grote invloed gehad op het overheidsbeleid. Deze verstrengeling van overheids- en landbouworganisatiebelangen is in latere jaren wel aangeduid met de term ‘groene

³⁵ Zie: Geschiedenis en landschappelijke gevolgen van ruilverkaveling en landinrichting in Nederland; Van den Bergh, *Verdeeld land*.

³⁶ Van der Burg, *Een half miljoen boerinnen*; Van der Burg, *Geen tweede boer*.

front'.³⁷ Op formele gronden zal er tussen de (het bedrijfsleven vertegenwoordigende) standsorganisaties en de RLVD een onderscheid hebben bestaan, op inhoudelijke gronden is het verschil vaak onzichtbaar geweest. Dat blijkt ook uit de verantwoording die de minister aan het parlement moest afleggen voor zijn gevoerde beleid. Een enkele maal kwam de streekverbetering ter sprake in de Eerste en Tweede Kamer, voornamelijk bij de jaarlijkse begrotingsdebatten.

Schema 1.1 Overzicht van de belangrijkste actoren op de drie niveaus

Belangrijkste actoren	
Wetenschappelijk ideologisch niveau	<ul style="list-style-type: none"> • Landbouwhogeschool Wageningen (afdeling Sociologie en Sociografie, afdeling Voorlichtingskunde, afdeling Landbouwhuishoudkunde) • Sociologische instituten van Nederlandse universiteiten • Onderzoeksinstituten van verzuilde organisaties
Landelijk politiek en organisatorisch niveau	<ul style="list-style-type: none"> • Ministerie van Landbouw (met name RLVD) • Landelijke Landbouwvoorlichtings Raad (incl. provinciale raden) • Centrale landbouworganisaties • Commissie Welzijn ten Plattelände • LEI
Lokaal uitvoerend niveau	<ul style="list-style-type: none"> • Rijkslandbouwconsulentschappen (als onderdeel van de RLVD) • Lokale boeren- en landarbeidersorganisaties (inclusief gelieerde boerinnen- en jongerenorganisaties) • Streekverbeteringscommissies en subcommissies • Voorlichters en huishoudconsulentes • Lokale welzijnsorganisaties • Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelände

³⁷ Louwes, 'Het gouden tijdperk van het groene front', 223-249.

Over het algemeen probeerden de politieke partijen echter vooral via de standsorganisaties invloed uit te oefenen op het beleid, wat in het verzuilde Nederland in die jaren een geaccepteerde gang van zaken was.

Het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) 'vertegenwoordigde' de wetenschap op het landelijk organisatorische en politieke niveau. Het instituut deed in veel gevallen de noodzakelijke streekonderzoeken. In de context van de streekverbetering bezat het geen 'zelfstandige' functie, maar opereerde het in opdracht. Datzelfde gold voor andere instituten die incidenteel onderzoek verrichtten. De Commissie Welzijn ten Plattelande, door de overheid ingesteld om te adviseren over het sociale beleid ten aanzien van de agrarische gemeenschap, was één van de opdrachtgevers. Deze instantie was intermediair tussen de wetenschappelijk georiënteerde denkers, de ambtelijke top en de verzuilde standsorganisaties. Ze gaf opdrachten voor onderzoek, zoals een studie naar verzet tegen ruilverkaveling in Dantumadeel, en ventileerde haar mening via enkele rapporten, waarvan het belangrijkste in 1957 verscheen onder de titel *Agrarisch-sociale voorlichting*.³⁸

Op het derde niveau, dat van de lokale uitvoering, was de streekverbeteringscommissie, naast de voorlichters van diverse organisaties, een belangrijke actor. De 'ideologie' van de streekverbetering legde grote nadruk op de zelfwerkzaamheid van de bevolking. Zonder haar medewerking was elk beleid gedoemd te mislukken. Daarom werden vertegenwoordigers van die bevolking opgenomen in de streekverbeteringscommissies en de daarbij behorende subcommissies en werkgroepen. De leden van die commissies vertegenwoordigden echter niet de bevolking, maar feitelijk de standsorganisaties en in sommige gevallen de landarbeidersbonden. Zonder lidmaatschap van de goede vereniging was de toegang tot de organisatie op het lokaal uitvoerende niveau niet mogelijk. In Den Haag waren er namelijk verdeelsleutels ingesteld die bepaalden welke standsorganisatie in welke streek afgevaardigden mocht aanwijzen. De lokale commissieleden waren dus niet democratisch gekozen boerenvertegenwoordigers die het professionele apparaat van voorlichters en welzijnswerkers controleerden. Ze functioneerden wel als intermediair tussen delen van de bevolking en de voorlichters. Voor laatstgenoemden was de streekverbeteringscommissie tevens een mogelijkheid om hun invloed op de bewoners van een streekverbeteringsgebied te doen gelden. In die zin waren commissies en werkgroepen niet veel meer dan een verlengstuk van het professionele voorlichtingsapparaat.

Bij de lokale uitvoering werd niet altijd hetzelfde organisatiepatroon gevolgd. De organisatievorm was mede afhankelijk van de lokale omstandigheden en de omvang van de streekverbetering. Zo werd in de streekverbetering

³⁸ *Agrarisch-sociale voorlichting*.

'Maarsseveense Plassen' de ruilverkaveling en streekverbetering aangestuurd door een Commissie Streekbelangen en kende men voor de omvangrijke gebieden als de komgronden rondom de grote rivieren en Noordwest-Veluwe aparte stichtingen. Hoe uitgestrekter het gebied, hoe groter het aantal betrokken instanties. Bij de uitvoering van de streekverbetering waren bijvoorbeeld ook vaak een aantal provinciale organisaties (provinciaal planologische diensten, opbouworganen, organisaties van maatschappelijk werk en dergelijke) betrokken.

De streekverbeteringscommissie 'Tholen' en haar adviseurs.

den waren, want bij het vaststellen van streekverbeteringsgebieden keken de rijkslandbouwconsulenten vooral naar eenvormigheid van de landbouwkundige structuur. De verhouding tussen lokale inbreng van de bevolking en van het professionele voorlichtings- en bestuursapparaat verschilde dus per streekverbetering. Bij bestudering van alle streekverbeteringen geldt echter dezelfde beperking: de bewaard gebleven schriftelijke bronnen bevatten over het algemeen weinig van de ervaringen van de bevolking zelf, maar geven het verhaal van deskundigen zoals zij die ervaringen interpreteerden. Alleen al hieruit kan achteraf het verhoudingsgewijs grote gewicht van het professionele apparaat afgeleid worden.

Het hiervoor geschetste onderscheid in drie niveaus heeft vooral analytische betekenis, zeker wanneer, zoals in de volgende hoofdstukken zal gebeuren, deze velden in hun autonome context worden beschreven. Daarom is het van belang de samenhang voor ogen te blijven houden. Die kan het beste verduidelijkt worden aan de hand van twee netwerken die over de grenzen van de niveaus werkzaam waren. In de eerste plaats is er een *institutioneel* netwerk. Sommige organisaties keerden op meerdere niveaus terug. Het LEI deed weliswaar geen fundamenteel sociologisch onderzoek, maar wetenschappers gebruikten de verzamelde gegevens wel bij de bouw van hun mo-

De mate waarin het gemeentebestuur participeerde, verschilde. In de streekverbetering 'Borger' was de deelname bijvoorbeeld zo intensief, dat de burgemeester na afloop zelf het streekverbeteringsprogramma wilde voortzetten. In andere gemeenten was de belangstelling van het lokale bestuur vaak veel geringer. Soms werd dit veroorzaakt doordat streekverbeteringsgebieden niet aan de grenzen van een gemeente gebonden waren, want bij het vaststellen van streekverbeteringsgebieden keken de rijkslandbouwconsulenten vooral naar eenvormigheid van de landbouwkundige structuur. De verhouding tussen lokale inbreng van de bevolking en van het professionele voorlichtings- en bestuursapparaat verschilde dus per streekverbetering. Bij bestudering van alle streekverbeteringen geldt echter dezelfde beperking: de bewaard gebleven schriftelijke bronnen bevatten over het algemeen weinig van de ervaringen van de bevolking zelf, maar geven het verhaal van deskundigen zoals zij die ervaringen interpreteerden. Alleen al hieruit kan achteraf het verhoudingsgewijs grote gewicht van het professionele apparaat afgeleid worden.

dellen en theorieën. En voorlichters maakten van de onderzoeksresultaten gebruik om streekverbeteringsplannen in de dorpen op te stellen. Er was ook een *personeel* netwerk. Hofstee bijvoorbeeld was niet enkel als wetenschapper actief; hij bekleedde een groot aantal adviserende functies binnen het politieke en uitvoerende niveau. In beide netwerken bestond er een inhoudelijke, *talige* samenhang. Sommige begrippen (bedrijfsstijl, modern-dynamisch cultuurpatroon) keerden op alle drie de niveaus terug, zonder dat zij overigens altijd dezelfde betekenis hadden. Voorlichters togen met hun wetenschappelijke bagage naar de dorpen, spraken dezelfde woorden als de Wageningse onderzoekers en de Haagse politici, maar gaven daaraan toch vaak hun eigen inhoud.

Voor het antwoord op de vraag naar rol en betekenis van de moderniseringstheorie, zoals die ontwikkeld werd op het wetenschappelijk-ideologische niveau, is een goed begrip van haar ontwerp en inhoud noodzakelijk. Daarom staat in hoofdstuk 2 het ontstaan van de Wageningse theorie over het modern-dynamische cultuurpatroon centraal. Hofstee heeft in dat proces een cruciale rol gespeeld. Hij stimuleerde zijn medewerkers, zoals A.J. Wichers, G.A. Kooy, A.W. van den Ban, B. Benvenuti, R. Bergsma, A.K. Constandse en vele anderen tot het doen van onderzoek in het kader van de door hem ontwikkelde moderniseringstheorie. Zij gaven hun opvattingen ook door aan studenten, van wie velen na hun studie als voorlichter of onderzoeker in de streekverbeteringsgebieden werkzaam waren. Hoofdstuk 2 behandelt de ontwikkeling van de moderniseringstheorie tamelijk uitgebreid om te laten zien dan de theorievorming veel genuanceerder en dynamischer was dan over het algemeen wordt aangenomen. De voorstelling dat wetenschappers in de jaren vijftig en zestig aan de hand van een moderniseringsgedachte plompverloren de maatschappij probeerden te veranderen is tamelijk plat. De complexe relatie tussen wetenschappelijke overtuiging, twijfel en bewijs, zoals blijkt uit de bestudering van de Wageningse moderniseringsgedachte, logenstrafte een dergelijke visie.

Via Hofstee sijpelde de moderniseringstheorie ook door naar het landelijke organisatorische en politieke niveau. Menig Wageningse sociologiestudent maakte na zijn studie een ambtelijke carrière bij het ministerie van Landbouw, vaak bij de RLVD. Anderen raakten betrokken bij de standsorganisaties of het LEI. Daardoor vond Hofstee voor zijn opvattingen en plannen op veel plaatsen medestanders. In de vele relevante beleidsvoorbereidende stukken dook de moderniseringstheorie als leidende gedachte telkens weer op. Zo ook in het beleid dat de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad formuleerde over het streekverbeteringsprogramma. In hoofdstuk 3 wordt daarom aandacht besteed aan twee centrale zaken. In de eerste plaats de politieke achtergronden die hebben geleid tot de ontwikkelingen van een streekverbete-

ringsprogramma, namelijk het kleine-boerenvraagstuk en het landbouwstructuurbeleid, en in de tweede plaats de wijze waarop de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad en de RLVD, beide onderdeel van het ministerie van Landbouw, de moderniseringsgedachte in het streekverbeteringsprogramma weefden.

In de hoofdstukken 4 tot en met 7 komt het lokaal uitvoerende niveau aan bod, dat wil zeggen de landbouwkundige voorlichting, de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting. Ook in deze hoofdstukken neemt de invloed van de Wageningse moderniseringstheorie weer een prominente plaats in, maar tevens wordt bekeken hoe de moderniseringsgedachte in de praktische uitvoering haar eigen gezicht kreeg. Want hoewel de Wageningse theorie het streekverbeteringsprogramma in belangrijke mate vormde, bleken de voorlichters op basis van dagelijkse ervaringen er een eigen richting aan te geven. Voorlichters en streekverbeteringscommissies waren de actoren waar de uitvoering van het beleid zich rond concentreerde. Hun object was het boerengezin. De perceptie van het streekverbeteringsprogramma door de agrarische bevolking zal in het navolgende meermalen aan bod komen, maar zij vormt niet het uitgangspunt van deze studie. Dat is, zo mag duidelijk zijn geworden, de moderniseringstheorie.

Samenvatting

Het streekverbeteringsprogramma past in het algemene naoorlogse overheidsbeleid, dat via een actieve interventiepolitiek de economie van achterblijvende regio's stimuleerde. Het ministerie van Landbouw maakte de streekverbetering tot onderdeel van het landbouwstructuurbeleid, dat de economische toekomst van de Nederlandse landbouw moest waarborgen. Door de nadruk op de sociale aspecten paste dit beleid ook in de sociale planning van de samenleving door de overheid. Via de streekverbetering strekte de sociale planning zich uit over het platteland.

De streekverbetering kan bovendien worden geplaatst tegen de achtergrond van de discussies over de modernisering van de samenleving. Dit vormt tevens het verdere uitgangspunt van deze studie. Na de Tweede Wereldoorlog probeerden overheid, wetenschap en verzuilde organisaties de modernisering te sturen vanuit moderniseringstheorieën. De verschillende theorieën volgden elkaar op of vielen soms samen. In het navolgende staat vooral de theorie centraal die voortvloeide uit de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. Eerst zal het dubbele karakter van die theorie – wetenschap en ideologie – nader worden beschouwd. Vervolgens staat de vraag centraal hoe deze theorie de politiek in haar keuzes heeft gestuurd. En ten slotte wordt onderzocht in welke mate de theorie in de streekverbeteringen via de landbouwkundige, huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting werd ingezet.